

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СУБОТИЦА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

О ЛЕКСИЧКИМ ПОЗАЈМЉЕНИЦАМА

Зборник радова са научног скупа
СТРАНЕ РЕЧИ И ИЗРАЗИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ,
СА ОСВРТОМ НА ИСТИ ПРОБЛЕМ
У ЈЕЗИЦИМА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА
(Градска библиотека, Суботица, 18 – 20. октобар 1995)

Редакција

Милка Ивић, Павле Ивић, Јудита Планкош, Јулијан Рамач,
Светозар Стијовић, Михал Тир, Драго Ђупић

Главни уредник

ЈУДИТА ПЛАНКОШ

СУБОТИЦА – БЕОГРАД
1996

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ (Београд)

СХ. ТАТОШ „МИТСКО БИЋЕ КОЈЕ НАВОДИ ГРАДОНОСНЕ ОБЛАКЕ”*

Реч *шатиош* у значењу „лопов” забележена је у *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*. До тог значења очито се дошло тако што је реч доведена у везу са старом словенском именицом *шати* „лопов”, која у савременом српскохрватском језику није очувана¹. У лексикографској литератури *шатиош* се среће једино још у *Rečniku bačkih Bunjevaca* (Peić i Vačića 1990:364), али ту значи „врач”. На основу семантичког неслагања требало би претпоставити да се овде ради о две различите, хомонимне речи. Међутим, у необјављеној грађи РСАНУ налазимо још неколико потврда ове именице, чија географска дистрибуција недвосмислено указује на њено мађарско порекло, што досад није нотирано ни у једном речнику који доноси мађаризме у српскохрватском језику². Стандардни мађарски речници дају следећа значења именице *táltos/tátos* „шаман, врач; путујући студент који наводи невреме; чаробни бик” (MNTES III: 832). Она се хронолошки могу раслојити на период мађарске прарелигије, кад је татош обављао дужност шамана коме је жртвован бели коњ (отуд се он и данас идентификује са расним, наочитим коњем³), и на

* Драгоцену помоћ у упознавању са литературом о мађарском татошу пружио ми је проф. др Андраш Давид коме се и овом приликом срдечно захваљујем.

¹ За историјске потврде од *Душановог законика* до дубровачких писаца и старих хрватских лексикографа в. RЈAZU; у чакавском се чува нпр. на Цресу (Н. Р. Houtzagers, *The Čakavian dialect of Orlec on the island of Cres*, Amsterdam 1985, 374); Скок у Жумберку бележи траг старе именице у придеву *tacki < tatski* (I: 81 b s.v. -ba) — али све је то веома далеко од Војводине.

² Мислимо пре свега на Скоков речник, који доста пажње посвећује мађаризмима, и на специјализовану монографију *Die ungarische Elemente im Serbokroatischen* (Hadrovics 1985).

³ Ако би се вршила анкета, већина би рекла да се ради о коњу кога је жртвовао Арапад, праотац — други би се досетили да је он био коњ (Jung 1985:65).

Планинаца под Фрушком Гором¹⁷). Сам термин *облачар* посведочен је једино у Војводини, па како о његовом садржају немамо довољно података, претпостављамо да је облачар веома налик татошу јер садржи неке елементе мита о њему (уп. сремску причу о три жене у напмени 16). Са друге стране, већ постојећи антропоморфизам градоносаца у нашим народним веровањима у Војводини био је основа за несметано преузимање мађарског антропоморфног татоша.

Извори података о татошу код Срба веома су оскудни. Најисцрпније га описује Ј. Вујић, који у циљу разбијања празноверја у селу Љубињу у Браничевском округу приповеда причу из свог завичаја, из Баје, и представља се као калфа мајстора татоша, за кога он по селима скупља зле жене, да би их претворили у аждаје, којих треба да буде 12 на броју. Држе их у риту крај Балатона док се не „потроше”: сваке године мајстор јаше по једну, која на крају године липше, а онда се након 12 година „регрутују” нове (в. напмену 9).

На основу ограниченог корпуса сведочанстава о веровању у татоша код Мађара у Војводини (Jung 1985) и код Срба у Војводини (грађа РСАНУ) и Срба и Хрвата у Мађарској (Франковић 1988) може се направити поређење два веровања о татошу, која се мало, мада не занемарљиво, разликују.

Опис сваког демона садржи три основна елемента:

- Начин на који се он рађа:

Татош се рађа као човек, а тек касније испољава свој чаробњачки потенцијал, који је на рођењу наговештен неким знамењем као што су зуби, 6 прстију, кошуљица — што је једнако код Мађара и Срба. Нарочито предодређено да постане татош је 7. дете у породици — Мађари то немају.

- Понуде којима се он може умилостивити:

Док мађарски татош тражи искључиво млеко, обично кисело, српском се нуди и друга храна.

¹⁷ „Верују да има људи који наводе облаке. Ти се људи зову 'облачари' { (М. Ђ. Шкарић, *Српски етнографски зборник* 54, Београд 1939, 136). „Какав ђаво! Облачар! Кад је чича-облачар ту, онда нема ђавола | (Ј. Грчић Миленко, *Целокућина дела*, Београд 1868, 262). Слична је и прича забележена у Храстовици код Петриње: „Лед прави и облаке водити — то је глупа прича по забудаљеној свјетини. По причи шокачког попа Милета Левака, кад га је једном у Загорју затекло невреме испребијао га је крупан лед. Кад га опазише сељаци, дигоше вику и кренуше кољем на њега да га умлате вичући „Је водил време!” Беговић наводи још неке случајеве код Шокаца из Глине и пример неког старог Турчина са Петрове Горе, па закључује да „нема чуда да и православни по Крајини примају то глупаво зановетање” (Беговић 1887:202–203).

- Средства за борбу против њега:

Средства којима се људи боре против татоша код Мађара нису описана. Код Срба је то пре свега ударање у црквена звона¹⁸, које се може схватити само као најцивилизованiji, христijанизовани облик магијске радње стварања буке (у борби против ала, нпр., она се диже чегртањем, лупањем у металне судове и сл.). Бука, уз изношење и замахивање разним оштрим сечивима, изношење ужареног пепела или, у замену за њега а у функцији оличења ватре, котла са огњишта и других судова¹⁹, женско обнаживање итд. чине основни арсенал магијског оружја против ледоносних облака.

- Факултативно је присутан и извeстан број индивидуалних особина појединих демона:

- у неким критичним узрастима (код Срба у 7. години, код Мађара и у 14.) прети му опасност да га други татоши уграбе и однесу са собом да би изучио татошку науку, а онда се вратио међу људе;

- мађарски татош јаше коња или змаја, а српски аждају (код Ј. Вујића) или метлу (као вештица, в. Франковић 1988:69);

- мађарски татош се са себи сличнима за превласт, односно спас свог атара, бори у облику бика — тога код Срба нема.

У свим овим митовима, без обзира на њихово уже географско или национално порекло, различито се комбинују елементи који спадају у инвентар антрополошких универзалија из домена хомеопатске магије за борбу против кише или ветра, којима је град, уз своје специфичности, релативно близак (град је казна божија за невлдање по божијим законима или за неиспуњавање неке од бога очекиване или установљене жртве; ако се она благовремено не намири и тако град предупреди односно демон умилостиви, људи се против стихије боре буком, сечивима, ватром).

Овај сасвим ограничени осврт на градоносна митска бића у српским веровањима указује на потребу да се у коначно тумачење на први поглед „провидног“ мађаризма *шашош*, поред лингвиста, укључе и етнологи и фолклористи јер је за ваљано етимолошко објашњење неопходно и да се тачно дефинише митски лик татоша код Срба и код

¹⁸ „[по Барањи]. . . чак и Немци воле и радују се да звони српско звоно“ (Герзин 1987:382).

¹⁹ Уп. нпр. опис супротстављања градоносним облацима у приповеци *Ни око шша*: „Жене износе пред кућу ватраље, чанке, совре, раонике, брадве, кашике и све изврћу — да град заобиђе. . .“ (Глишић 1897: 83), или запис из Барање: „кад почне падати лед, пред кућна врата се, обрнуто, метне 'сацак' (троножац), а по среди се удари секира у земљу“ (Герзин 1987:383).

Мађара — дакле, не само да се начини инвентар елемената које татош обухвата већ и да се он ареално убицира у оба језика, затим да се одреди његово место у систему веровања једног и другог народа и, најзад, да се покаже како се и зашто универзални елементи из одређеног домена комбинују у представама о појединим митолошким бићима²⁰. На примеру татоша видели смо да се са позајмљивањем имена митског бића из једног језика у други не преузима и целокупан садржај одређеног мита, већ се он уклапа у домаћи систем и модификује под утицајем већ постојећих веровања о другим сродним или сличним бићима. Због природе реалије, у случају татоша ове модификације су веће, сложеније и теже хватљиве него у случају већине „обичних” позајмљеница из домена материјалне и духовне културе.

ЛИТЕРАТУРА

- Беговић, Н.
1887 *Животи и обичаји Срба — Граничара*, Загреб.
- Франковић Ђ.
1988 Казивања Срба и Хрвата у Мађарској о нечистој сили, *Расковник* 51—52, Београд, 59—70.
- Глишић, М.
1879 *Приповеџке*, Београд.
- Hadrovics, L.
1985 *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest.
- Jung, K.
1985 *Táltosok, ördögök, garabonciások*, Újvidék.
- Jung, K.
1990 *Hiedelemmondák és hiedelmek*, Újvidék.
- Кулишић и др.
1970 Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж., Пантелић Н., *Српски митолошки речник*, Београд.
- MNES
Amagyar nyelv értelmező szótára I—VII, Budapest, 1978—1980.
- MNTES
Amagyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III, Budapest, 1967—1976.
- Nodilo, N.
1981 *Starq vjera Srba i Hrvata*, „Logos”, Split.
- Орел, В. Э.
1986 Южнославянский обряд защиты от тучи и его балканские истоки, *Зборник Маџице Српске за филологију и лингвистику* XXIX/1, Нови Сад.

²⁰ Занимљива је идеја В. Арјола да се корени обреда заштите од градоносних и олујних облака на јужнословенском терену проследи до њихових трачких извора, међутим, то не доприноси осветљавању лика татоша у српским веровањима (Орел 1986).

- Peić, M. i Bačlija, G.
 1990 *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad i Subotica.
- RJAZU
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I—XXIII, na svijet izdaje JAZU, Zagreb, 1880—1976.
- РСАНУ
Речник српскохрватској књижевној и народној језика, 1- (14), Београд, 1959- (1989).
- Skok, P.
Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I—IV, Zagreb, 1971—1974.
- Слав. дрв. I
Славянские древности — этнолингвистический словарь, ред. Н. И. Толстой А—Г, Москва 1995. нн.
- Терзин, Ј.
 1987 Народни обичаји православних Срба у Мађарској, *Сеншандрејски зборник* 1, Београд, 347—385.
- Šamšalović, G.
 1925 Etimon riječi „grabancijaš“, *Nastavni vjesnik* XXXIII, Zagreb, 344—346.
- Šamšalović, G.
 1961 Grabancijaš dijak, *Živa antika* XI/1, Skopje, 144.
- Зечевић, С.
 1981 *Митска бића српских предања*, Београд.

Jasna Vlajić-Popović (Belgrade)

SCR *TATOŠ* „A DEMON WHO BRINGS HAIL CLOUDS“

Summary

The article deals with the SCR. word *tatoš* which is in RJAZU interpreted as “a thief”, probably by erroneous association with the old Slavonic word тать “a thief”. In several Serbian sources from Vojvodina and southern Hungary *tatoš* means “a sorcerer; a mysterious supernatural being which brings hail clouds”, therefore, it should be considered a Hungarian loan, from Hung. *tátos/tátos* “a shaman; a wandering student who brings storm; a miraculous (magical) bull”. In order to define similarities and differences between the elements of the original Hungarian myth and its Serbian counterpart, a comparison is made between some Hungarian and Serbian folklore texts about *tatoš*. The Serbs have borrowed the term *tatoš*, but not the integral myth about this demon — it is somewhat modified by some elements of local myths about other similar supernatural beings. A conclusion is made that the final SCR. etymology can only be reached at after a detailed analysis of the topic based on an ethnolinguistic research in both languages and peoples.